

Αρμενιστής

Τόμ. 1, Αρ. 1 (2023)

Αρμενιστής

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΣΤΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ
ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΑΣ

Μαρία Σταθεία

Copyright © 2023, Μαρία Σταθεία

Άδεια χρήσης <https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4/#>.

Μαρία Παρ. Σταθέα

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ ΣΤΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΑΣ

Γεώργιος Μηνιάτης, Σουλιώτισσες

Στους αγώνες κατά της τουρκικής σκλαβιάς το υπόδουλο ελληνικό γένος επέδειξε ανυπέβλητο ηρωισμό. Οι αμέτρητες θυσίες, οι οποίες έχουν καταγραφεί, δεν αφορούν μόνο τους άνδρες πολεμιστές αλλά εξίσου και τις Ελληνίδες. Στις πολύχρονες προσπάθειες για την Απελευθέρωση επέδειξαν και οι γυναίκες γενναία συμμετοχή και υπεύθυνη δράση, όσο βέβαια τους επέτρεπε η υποβαθμισμένη για εκείνα τα χρόνια κοινωνική θέση τους.

Ήδη μετά τα Ορλωφικά και την αποτυχημένη εξέγερση του 1769 η θέση του ελληνικού πληθυσμού δυσκολεύει, καθώς οι Τούρκοι μισθώνουν ορδές Αλβανών και τους στέλνουν εναντίον της Πελοποννήσου. Η συμφορά πλήττει τους άνδρες αλλά και τα γυναικόπαιδα. Ο περιηγητής Καστελλάν επισκεπτόμενος την Πελοπόννησο εκείνη την εποχή γράφει:

«... Όταν οι Αλβανοί εδήουν¹ την Κυπαρισσίαν, νέα τις ευρισκομένη εν τη πεδιάδι διέκρινε τας περικυκλούσας την οικίαν της φλόγας, όθεν αμέσως ορμήσασα κατώρθωσε παλαιούσα κατά του πυρός και των Αλβανών να διασώσει το τέκνο της. Πλην καταδιωκομένη υπερπηδά ως δορκάς παν το προ ποδών και φθάνει μετά του πολυτίμου φορτίου επί αποκρήνου

¹ Εδήουν = Δεηλατούσαν.

βράχου. Οι Αλβανοί επροχώρουν κατ' αυτής ήτις μίαν μόνην διέξοδον είχεν, το υποχαίον βάραθρον. Καθ' ην στιγμήν οι άρπαγες πλησιάσαντες εξήπλουν τας χείρας προς σύλληψιν της λείας, η γενναία Ελληνίς υψοί τας χείρας προς τον ουρανόν και απαγγείλασα βραχείαν δέησιν κρημνίζεται μετά του παιδός εις το βάραθρον...».

Σε κάθε γωνιά της Ελλάδας το γυναικείο σθένος και η αυτοθυσία αποδεικνύονται απaráμιλλα. Στις 12 Δεκεμβρίου 1803 οι Σουλιώτες μετά από συνθήκη με τον Αλή πασά εγκαταλείπουν τον τόπο τους χωρισμένοι σε δύο ομάδες. Η πρώτη με τις 'φάρες' των Δαγκλή, Δράκου, Ζορμπά, Τζαβέλλα, Πανομάρα και άλλους κατευθύνεται προς την Πάργα. Η δεύτερη ομάδα με τις 'φάρες' των Κουτσονίκα, Μαλάμου, Μπότσαρη οδηγείται προς τον Ζάλογγο. Ο Αλή πασάς παραβιάζοντας τη συνθήκη αρχίζει την καταδίωξή τους και όσοι Σουλιώτες βρίσκονταν στις 16 Δεκεμβρίου στην κορυφή του Ζαλόγγου, στην ομώνυμη μονή, καταφέρνουν να τον αποκρούσουν για δύο μέρες. Ο Κίτσος Μπότσαρης με 147 Σουλιώτες διασώζονται με έφοδο, ενώ ο Κουτσονίκας με τους συντρόφους του παραδίνονται. Οι υπόλοιποι, 53 γυναίκες με τα παιδιά τους και 13 άνδρες, καταφεύγουν σε παρακείμενο βράχο, τον ονομαζόμενο σήμερα 'Στεφάνι'. Από εκεί οι γυναίκες, βλέποντας το αδιέξοδο, ρίχνουν πρώτα τα παιδιά τους και έπειτα πέφτουν κι αυτές, για να μην παραδοθούν στους στρατιώτες του Αλή πασά. Στην ιστορική αυτή θέση θυσίας, στον χορό του Ζαλόγγου, το 1961 ανεγείρεται - φιλοτεχνημένο από τον γλύπτη Γιώργο Ζογγόπουλο - μνημείο, στο οποίο υπάρχει πρόσβαση από την ιερά μονή αγίου Δημητρίου ανεβαίνοντας 410 σκαλοπάτια.

Η λαϊκή μούσα διασώζει μέσα από το δημοτικό τραγούδι τον ηρωισμό κάποιων γυναικών, καθιστώντας γνωστά και αθάνατα τα ονόματά τους. Η Δέσπω και η Λένω Μπότσαρη είναι δύο απ' αυτές. Η πρώτη στις 25 Δεκεμβρίου 1803 στην περιοχή της Ρινιάσας, μεταξύ Πρέβεζας και Άρτας, κλείνεται σε πύργο, τη λεγόμενη Κούλα του Δημουλά, και βάζει φωτιά στην πυρίτιδα. Καίγεται η Δέσπω, σύζυγος του Γεωργάκη Μπότση, μαζί με άλλες 10 γυναίκες και κάποια παιδιά, αποφεύγοντας με αυτό τον τρόπο τον εξευτελισμό από τους Τούρκους. Το σχετικό δημοτικό τραγούδι είναι το παρακάτω:

Αχός βαρύς ακούεται, πολλά τουφέκια πέφτουν.

Μήνα σε γάμο ρίχνονται, μήνα σε χαροκόπι;

Ουδέ σε γάμο ρίχνονται, ουδέ σε χαροκόπι.

Η Δέσπω κάνει πόλεμο με νύφες και μ' αγγόνια.

Αρβανιτιά την πλάκωσε στου Δημουλά τον πύργο.

«Γιώργαινα, ρίξε τ' άρματα, δεν είν' εδώ το Σούλι.

Εδώ είσαι σκλάβα του πασά, σκλάβα των Αρβανίτων.

*Το Σούλι κι αν προσκύνησε, κι αν τούρκεψε νη Κιάφα,
η Δέσπω αφέντες Λιάπηδες δεν έκαμε, δεν κάνει».
Δαυλί στο χέρι νάρπαξε, κόρες και νύφες κράζει.
«Σκλάβες Τουρκών μη ζήσουμε, παιδιά μ', μαζί μου ελάτε».
Και τα φουσέκια ανάψανε κι όλοι φωτιά γενήκαν.*

Το 1804 η αξιοθαύμαστη θυσία της δεκαπεντάχρονης Λένως Μπότσαρη, κόρης του Κίτσου Μπότσαρη, μένει ιστορική, καθώς πνίγεται με την θέλησή της στον ποταμό Αχελώο, για να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων. Άλλο ένα δημοτικό τραγούδι υμνεί την θυσία της ηρωίδας:

*Όλες οι καπετάνισσες από το Κακοσούλι
όλες την Άρτα πέρασαν, στα Γιάννινα τις πάνε.
Σκλαβώθηκαν οι αρφανές, σκλαβώθηκαν οι μαύρες,
κ' η Λένω δεν επέρασε, δεν την επήραν σκλάβα.
Μον' πήρε δίπλα τα βουνά, δίπλα τα κορφοβούνια,
σέρνει τουφέκι σισανέ κ' εγγλέζικα κουμπούρια,
έχει και στη μεσούλα της σπαθί μαλαματένιο.
Πέντε Τούρκοι την κυνηγούν, πέντε τζοχανταραίοι.
-Τούρκοι, για μην παιδεύεστε, μην έρχεστε σιμά μου,
σέρνω φουσέκια στην ποδιά και βόλια στις μπαλάσκες.
-Κόρη, για ρίξε τ' άρματα, γλίτωσε τη ζωή σου.
-Τι λέτε, μωρ' παλιότουρκοι κι εσείς παλιοζαγάρια;
Εγώ είμαι η Λένω Μπότσαρη, η αδερφή του Γιάννη,
και ζωντανή δεν πιάνουμαι εις των Τουρκών τα χέρια.*

Το επόμενο δημοτικό τραγούδι αναφέρεται στον αγώνα των κατοίκων της Πάργας, οι οποίοι νικήθηκαν εξαιτίας προδοσίας το 1819, και εξαίρει την ψυχική δύναμη και την γενναιότητα των γυναικών της περιοχής:

*...Πάργα, Τουρκιά σε πλάκωσε, Τουρκιά σε τριγυρίζει.
Βεζίρης δε σ' ενίκησε με τα πολλά τ' ασκέρια.
Έφευγαν Τούρκοι σα λαγοί το Παργινό τουφέκι,
κ' οι Λιάπηδες δεν ήθελαν να 'ρτούν να πολεμήσουν.
Είχες λεβέντες σα θεριά, γυναίκες αντρειωμένες,
πότρωγαν βόλια για ψωμί, μπαρούτι για προσφάγι.*

Τ' άσπρα πουλήσαν το Χριστό, τ' άσπρα πουλούν και σένα...

Τον Απρίλιο του 1822 προσφέρεται ένα ακόμα γυναικείο παράδειγμα αυτοθυσίας στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Η Νάουσα, παρόλα τα προνόμια που είχε κερδίσει από τη Βαλιντέ σουλτάνα, έχει ξεσηκωθεί από τον Φεβρουάριο του 1822 ενάντια στον ζυγό της σκλαβιάς. Οι γυναίκες της πόλης στις 22 Απριλίου, Κυριακή του Θωμά, για να μην πέσουν στα χέρια των Τούρκων, γκρεμίζονται μόνες τους στον ποταμό Αραπίτσα, στην περιοχή Στουμπάνοι, κοντά στο γεφύρι. Επαληθεύεται ακόμα μια φορά η γενναιοφροσύνη των ναουσαίων γυναικών στον αγώνα, πράγμα που οδήγησε παλιότερα τον Αλή πασά, όταν απέκρουσαν την πολιορκία του το 1795, να πει «*Τα Γιάννενα κι αν με γέρασαν, η Νάουσα θα με πεθάνει*».

Το 1825 γυναίκες από τη Γαράντζα της Μεσσηνίας, την σημερινή Άνω Μέλπεια, γκρεμίζονται στο βάραθρο του Παλιόκαστρου, για να μη συλληφθούν από τους εχθρούς. Το δημοτικό τραγούδι καταγράφει και απαθανατίζει το ιστορικό γεγονός:

*Το Ξεροβούνι χλίβεται κι ο Πλατανάκος κλαίει
κι η Παναγιά η Αράχωβα στέκεται πικραμένη.
Στέκει και διαλογίζεται, κλαίει και βλαστημάει.
-Θεέ μ', σαν τι να γίνηκαν οι Γαρατζιωτοπούλες,
που πέρναν τον ανήφορο, σαν τις περδικοπούλες;
-Στο σταυροδρόμι πέρασαν, γινήκαν δυο μπουλούκια.
Τόνα απ' την Αγια-Παρασκευή πηγαίν' στο Μαυρονέρι.
Τ' άλλο, το μεγαλύτερο, τραβάει για το κάστρο.
Οι παπαδιές φωνάξανε, φωνή ως τα ουράνια.
-Όλες, όσ' είστε Χριστιανές και το Χριστό αγαπάτε,
ελάτε εδώ, μαζί με μας, πιαστείτε στο χορό μας,
σκλάβες για να μην πέσουμε στους στραβοαραπάδες.
Όλες πιαστήκαν στο χορό και στο γκρεμό επέσαν.*

Την 21η Μαΐου 1826 άλλη μια θυσία γυναικών πραγματοποιείται, αυτή τη φορά στη Χορηγόσκαλα Αλαγονίας, στη θέση Δυρέματα, κοντά στο χωριό Νέδουσα της Μεσσηνίας και ανάμεσα στα εκκλησάκια Άγιος Πολύκαρπος και Άγιοι Ταξιάρχες. Το γεγονός μπορεί να χαρακτηριστεί ως το *Ζάλογγο της Μεσσηνίας*. Ο Ιμπραήμ με τα στρατεύματά του έχει εισβάλει από την Πάτρα στη Μεσσηνία, ενώ ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης παίρνει μέτρα

υπεράσπισης της Μάνης, που είναι ο επόμενος στόχος του Ιμπραήμ. Ο Γέρος του Μωριά μένει μέχρι την 31η Μαΐου στον Αλμυρό κι έπειτα φεύγει για το Δερβένι. Σε έγγραφό του στη Διοικούσα Επιτροπή στο Ναύπλιο την 1η Ιουνίου 1826 δίνει αναφορά για την κατάσταση και γράφει:

«...Οι εχθροί περί την 21ην του λήξαντος ασηκώθησαν από τον κάμπον της Καρύταινας και εξακολουθούντες την οδόν ήτις έδειχνε την πορεία των καταφευγόντων προς τα Πισινά Χωριά (= ή Πισινοχώρια, χωριά της περιοχής Αλαγονίας Μεσσηνίας) Καρυτινών και άλλων, προχώρησαν έως την Μεγάλην Αναστάσοβαν... Οι εχθροί, αιχμαλωτίσαντες ολίγας αδυνάτους ψυχάς κατ' εκείνα τα μέρη, διευθύνοντο τας προς τα φρούρια της Μεσσηνίας οδούς... Και οι εν όρεσι ευρισκόμενοι με τας φαμίλιας των Έλληνες έπεσαν κατά πόδας των και εφόνευσαν... Και είκοσι περίπου γυναίκες με τα παιδιά των και παρθένοι, θεωρούσαι εις εν μέρος ονομαζόμενον Χορηγόσκαλά ότι ήσαν σε κίνδυνο να ζωγηθώσιν από τους εχθρούς, αι μεν προτίμησαν τον έντιμον θάνατον από την άτιμην δουλείαν, έπεσαν από τους κρημνούς, άλλαι δε κυλίουσαι πέτρας εφόνευσαν εκ των εχθρών και ούτω διέφυγον επαξίως της Ελληνικής γενναιοφροσύνης την αιχμαλωσίαν των και εξέπληξαν τους θεωρούντες την απόφασίν των Έλληνας και εχθρούς, οι οποίοι ύστερον δια της Καλαμάτας και Νησίου υπήγαν εις τα φρούρια όπου και διατρίβουν...».

Τη α΄ Ιουνίου 1826 - Ο ευπειθής πατριώτης - Θεόδωρος Κολοκοτρώνης

Άξιο να μνημονευθεί είναι και το πρόσωπο μιας αγέρωχης ελληνίδας μάνας του καιρού της Επανάστασης του 1821, της μάνας του ήρωα Παπαφλέσσα, έτσι όπως παραδίδεται η δύναμη αυτής της γυναίκας από το δημοτικό τραγούδι της - 86χρονης τότε - Παναγιώτας Αρβανιτοπούλου από το χωριό Δάφνη της Τρίπολης και έχει καταγραφεί από τον Στάθη Κακούτη που το άκουσε.

Η Παπαφλέσσαινα

- Ποια είσαι συ, κυρά, που κλαις και βαρειαναστενάζεις;*
- Ποιος είσαι συ που με ρωτάς και θέλεις για να μάθεις;*
- Εγώ είμαι ο Ιμπραήμ πασάς, εγώ είμαι ο Μπραΐμης.*
- Κι εγώ 'μαι η Παπαφλέσσαινα, του Παπαφλέσσα η μάνα.*
- Δεν ντρέπεσαι, κυρά, που κλαις, παλληκαριώνε μάνα;*
- Δεν κλαίω, δεν μοιρολογώ το θάνατο του Φλέσσα
μα κλαίω που δε μου μείνανε κι άλλα παιδιά δεν έχω
να δώσω στην πατρίδα μου να την ελευθερώσω.*

-Γεια σου, μωρ' Παπαφλέσσαινα, ποτέ σου δεν πεθαίνεις.

Από τη γη βγαίνει νερό κι απ' την ελιά το λάδι

κι από τη μάνα την καλή βγαίνει το παλληκάρι.

Ένα ακόμη μεγάλο κεφάλαιο γενναιότητας αναφέρεται στις γυναίκες της Μάνης. Στο «*Νέο Χρονολόγιο των σημαντικότερων γεγονότων της Επανάστασης του 1821*», επανέκδοση της Βουλής των Ελλήνων, συμπεριλήφθηκαν οι ιστορικές μάχες της 17ης Μαρτίου 1821 στην Αρεόπολη, όπου έγινε ο πρώτος ξεσηκωμός του Γένους, και οι τρεις μάχες, της Βέργας Αλμυρού, του Δυρού και του Πολυαράβου (22 και 24 Ιουνίου 1826 και 26 Αυγούστου 1926), που έκριναν την Επανάσταση στην Πελοπόννησο σε μια πολύ δύσκολη καμπή της. Σε όλες αυτές τις μάχες αισθητή είναι η γυναικεία παρουσία και συμμετοχή. Οι Μανιάτισσες του Δυρού, βοηθώντας τον Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη με τα δρεπάνια που θέριζαν τα σιτηρά στα μικρά τους χωράφια, αντιμετώπισαν και εμπόδισαν τα αιγυπτιακά στρατεύματα του Ιμπραήμ που με αιφνιδιαστική απόβαση προσπάθησαν να κάνουν αντιπερισπασμό στους οχυρωμένους στα στενά του Αλμυρού Μανιάτες. Το δημοτικό μας τραγούδι απαθανατίζει το ιστορικό γεγονός:

*...Μα οι άνδρες όλοι ελείπασι,
ήταν στη Βέργα τ' Αλμυρού,
όπου Τρωάδα ο πόλεμος
επάηνε δυο μερόνυχτα.
Μόνο τα γυναικόπαιδα
και γέροντες ανώφελι
(γιατ' ήτο θέρος) βρέθησαν
με τα δρεπάνια στα λουριά.
Καθόλου δε δειλιάσασι,
καθόλου δεν τρομάξασι,
μόν' έδωκαν την είδηση
στον Κωνσταντίνον με πεζόν.
Κ' εκείνος ως πολέμαρχος
εσύναξ' όλα τα χωριά
γράφει και στέλνει στ' Αλμυρό,
κ' έδραμε κατά το Δηρό.***
Βλέπει γυναίκες να χερούν*

*και τα δρεπάνια να κρατούν,
τους Αραπάδες να χτυπούν.
«Εύγε σας, μεταεύγε σας,
γυναίκες, άντρες γίνετε,
σαν αντρειωμένες μάχεσθε,
σαν Αμαζόνες κρούετε».
...Οι Τούρκοι αντισταθήκασι,
...μες στο στερνό δειλιάσασι
κι επέφτασι στη θάλασσα,
σαν τα τυφλά τετράποδα...*

Γενικότερα η λαϊκή μούσα ύμνησε τον δυναμισμό, την περηφάνεια και το ελεύθερο φρόνημα των Μανιατισσών:

*Γυναίκα λεβεντόκορμη, μελαχροινή, σταράτη,
περήφανη και λυγερή, φιλότιμο γεμάτη.
Με μάτια π' αστραποβολούν, με χείλη που χορταίνουν,
με φυλλοκάρδια π' αγαπούν, με χέρια που δουλεύουν,
με περηφάνεια, με τιμή, με δόξα ζυμωμένη
κι αντάμα με τη λευτεριά λεβεντογεννημένη.
Αυτή 'ναι η Μανιάτισσα που κατοικεί στη Μάνη
και νίκησε τον Ιμπραήμ με όπλο το δρεπάνι.*

Στις περιπτώσεις ηρωισμού και αυτοθυσίας των γυναικών εξέχουσα θέση κατέχουν τουλάχιστον δύο φωτεινά ονόματα της εποχής του ξεσηκωμού του 1821, η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και η Μαντώ Μαυρογένους.

Κόρη Υδραίου, η Λασκαρίνα γεννιέται στην Κωνσταντινούπολη, βαφτίζεται από τον άρχοντα της Μάνης Μούρτζινο και γίνεται σύζυγος δύο Σπετσιωτών, που σκοτώθηκαν από κουρσάρους. Μυείται στη Φιλική Εταιρεία, ναυπηγεί με δικά της έξοδα το περίφημο πλοίο «Αγαμέμνων», συντηρεί άλλα τρία καράβια, γίνεται καπετάνισσα με το ξέσπασμα της Επανάστασης, δημιουργεί σώμα ενόπλων της στεριάς και εμπυχώνει τους πάντες μέχρι να ξαναγίνει ελληνικό το Ανάπλι. Το δημοτικό τραγούδι υμνεί συνοπτικά την δράση της βλέποντάς την από την τουρκική πλευρά:

Τρεις τουρκοπούλες κάθονται στου Αναπλιού την πόρτα

Μοιρολογούσαν κι έλεγαν, μοιρολογούν και λένε:

-Ανάπλι, για δε χείρεσαι; Για δε βαράς παιχνίδια;

-Και τι καλό 'χω να χαρώ και να βαρώ παιχνίδια;

Στεριάς με δέρνει ο Πρίγκηπας, πελάγου η Μπουμπουλίνα...

Το 1821, εικοσιπέντε χρόνων η Μαντώ Μαυρογένους, καταγόμενη από μυκονιάτισσα μητέρα και πατέρα τον πρώην σπαθάριο της Μολδοβλαχίας, που εμπορευόταν στην Τεργέστη και που την άφησε νωρίς ορφανή, έχει μαθητεύσει κοντά στον πατριώτη θείο της παπα-Μαύρο. Ακολουθώντας τα ηθικά του παραγγέλματα, γίνεται η φλογερή ηρωίδα του '21, εξοπλίζει με χρήματα από την περιουσία της δύο πολεμικά καράβια για τον αγώνα, στο σπίτι της στη Μύκονο γίνονται τα συμβούλια των επαναστατών, οι Μυκονιάτες την ανακηρύσσουν αρχηγό, πολεμά σε μάχες σε όλη σχεδόν την επαναστατημένη Ελλάδα και τα παιδιά του νησιού της ορκίζονται στο όνομά της. Γίνεται ζωντανό παράδειγμα με την δράση της, όπως αναφέρεται παρακάτω:

Κάνει φτερά στον πόλεμο

για της Μαντώς τη χάρη

και της πατρίδας την τιμή

κάθε άξιο παλληκάρι.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας τής απονέμει τον επίτιμο βαθμό του αντιστράτηγου για την προσφορά της στο έθνος.

Τέλος, αξίζει να μνημονευθεί μια ακόμη παράδοση ηρωισμού και αυτοθυσίας, όχι και τόσο γνωστή, της οποίας όμως ο απόηχος διατηρείται σε ένα μεσσηνιακό τοπωνύμιο μέχρι σήμερα. Δεκαέξι περίπου χιλιόμετρα έξω από την μεσσηνιακή πρωτεύουσα Καλαμάτα, υπάρχει ένα ύψωμα και πηγές, από τις οποίες υδροδοτείται μέρος του πληθυσμού του νομού Μεσσηνίας. Σύμφωνα με παλαιά παράδοση, που μεταφέρουν οι αφηγήσεις των ντόπιων, από τους βράχους εκείνης της περιοχής έπεσαν πηδώντας στον γκρεμό επί Τουρκοκρατίας κάποια νεαρά κορίτσια, για να γλυτώσουν από τους διώκτες-κατακτητές. Έτσι, η κοινότητα ονομάζεται «Πήδημα», λέξη, η οποία σε ανθρώπους που το ακούν για πρώτη φορά μπορεί να προκαλεί θυμηδία και πονηρές σκέψεις, Η περιοχή σήμερα είναι ειδυλλιακή, πλούσια σε βλάστηση με αναβρύζοντα καθάρια νερά και αποτελεί έναν εξαίρετο και ζηλευτό τόπο

ομορφιάς και αναψυχής για τον επισκέπτη, τόπο που θυμίζει στους γνώστες της τοπικής παράδοσης τον ηρωισμό των Ελληνίδων προγόνων μας.

Τέτοιες υπήρξαν οι γυναίκες στους αγώνες του Γένους και στην Επανάσταση και από τέτοιες γυναίκες άξιες μεγάλωσαν και τα παιδιά που έγιναν κι αυτά αγωνιστές και άξιοι για την Ελευθερία.

***Σημείωση: Στα δημοτικά τραγούδια διατηρείται η ορθογραφία καταγραφής τους.

Βιβλιογραφία και διαδικτυακοί τόποι

Ν. Γ. Πολίτου, *Εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού λαού*, εκδ. Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1969

Δ. Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, τεύχος Γ', σ. 199

Φωτάκου, *Απομνημονεύματα*, εκδ. Χ. Μπούρας, τόμος Β'

Β. Μαστραγγελόπουλος, *Δημοτικά τραγούδια της άνω Μεσσηνίας*, Καλαμάτα 1997

Ιστορία το Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΒ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήνα 1975

Βασική Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια Χάρη Πάτση, εκδοτικός οίκος Χάρη Πάτση, Αθήνα 1967

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη, τόμος ΙΑ', Αθήνα

Περιοδικό Έκφραση, τεύχος 60, Καλαμάτα, Ιούλιος 2007

<http://el.wikipedia.org> / 20-02-2009

<http://www.theatromilea.gr/text2.htm> / 20-02-2009

<http://bliatkas-thomas.pblogs.gr> / 20-02-2009